

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון?

ירחמיאל ברודי*

רב שמואל בן חפני (להלן רשב"ח), אחד מאחרוני הגאונים שעמדו בראש ישיבת סורא, היה אחד המחברים הפוריים ביותר, ואולי המחבר הפורה ביותר, בתולדות הספרות היהודית. הוא פרסם עשרות חיבורים בתחומים שונים, ובכללם יותר מארבעים מונוגרפיות בתחומי הלכה מגוונים.¹ מונוגרפיות אלו, כמו יתר חיבוריו, נכתבו בשפה הערבית-היהודית, אולם מקובל לחשוב ששתיים מהן שרדו – אם שרדו – בגרסות עבריות בלבד: אחת המכונה שערי ברכות ואחת הידועה בשם שערי שחיטה וטריפות. שערי ברכות היה ידוע במשך תקופה ארוכה בזכות מובאות רבות בכתביהם של ראשונים, ולקראת סוף המאה הי"ט מצא אותו א"ה ווייס בכתב יד והוציאו לאור. לאחר מכן פרסם ב"מ לוין מהדורה משופרת של חיבור זה, המבוססת על כתב יד אחר, בכרך הראשון של אוצר הגאונים, וכעבור עשרות שנים פרסם ש' אברמסון קטע גניזה שהוא שריד מתרגום שונה של המקור הערבי-היהודי ובו אף קצת מן ההקדמה החסרה בפרסומים הקודמים.²

מאמר זה יתמקד בחיבור השני, העוסק בתחום השחיטה והבדיקה, שנוקקתי לענייניו במסגרת עבודתי על אוצר הגאונים החדש.³ מובאות מחיבור המכונה "שערים" ומיוחס לרשב"ח מצויות בכתביהם של מספר ראשונים אשכנזיים ואיטלקיים, ובייחוד בכתבי השושלת ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) – ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה) – ר' יצחק בן

* פרופ' ירחמיאל ברודי, החוג לתלמוד והלכה (אמריטוס), האוניברסיטה העברית בירושלים.
¹ לסקירה ביוגרפית וביבליוגרפית מפורטת ראו D.E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World: Texts and Studies*, Leiden – New York – Köln 1996, pp. 1-36 (חיבוריו המונוגרפיים נידונים בעמ' 21-26); לסקירה ביוגרפית תמציתית אך מעודכנת יותר ראו י"צ שטמפפר, ספר הגירושין (כתאב אלטלאק) לרב שמואל בן חפני גאון סורא, ירושלים תשס"ט, עמ' 7. תודתי נתונה לצבי שטמפפר ולחיים מיליקובסקי שקראו טיוטות של מאמר זה והעירו הערות מועילות.

² א"ה ווייס, "שערי ברכות לרב שמואל בן חפני הגאון הוצאתיו לאור על פי כתב יד", בית תלמוד ב, חוברת יב (ניסן תרמ"ב), עמ' 377-386; ב"מ לוין (מהדיר), אוצר הגאונים, א, חיפה תרפ"ח, מדור הפירושים, עמ' 65-77; ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 164-139. אף חיבור זה זוקק עיון מפורט אולם לעת עתה אינני רואה סיבה של ממש לפקפק בייחוסו לרשב"ח.

³ הכרך הבא של אוצר הגאונים החדש יכלול א"ה את סדרי קדשים וטהרות. בהכנת מאמר זה נעזרתי רבות בחומרים שאספו שותפיי במפעל זה, כרמיאל כהן וצבי שטמפפר, ובספרו של א"ר זייני, אוצר הגאונים מסכת חולין: דברי רבותינו הגאונים מלוקטים מספרות הגאונים, הראשונים ועל פי כתבי יד של הגניזה הקהירית, א, חיפה תשפ"א.

משה מווינה (אור זרוע) – ר' מרדכי בן הלל (ספר המרדכי).⁴ לפני ארבעים שנה מצא שמחה עמנואל את החיבור שאותו זיהו אותם הראשונים כ"שערים" או "שערי שחיטה", שייחסו לרשב"ח בכתב יד שבספריית אוקספורד, ובצורה מעובדת אף בספר האסופות. בשני המקומות הללו החיבור מופיע באופן אנונימי.⁵ בעקבות גילוי זה פרסם נפתלי צבי הילדסהיימר את החיבור שבכתב יד אוקספורד תחת הכותרת "שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון", וזיהו זה התקבל ללא עוררין.⁶ אולם העובדה שחומרים לא מעטים, ובכלל זה חיבורים שלמים, יוחסו בטעות לגאונים ידועי שם מוכרת היטב: הדוגמות המפורסמות הן החיבורים הלכות פסוקות והלכות גדולות, ששניהם יוחסו כבר בתקופות קדומות למדי לרב יהודאי אף שאינן שלו, אבל חומרים הלכתיים יוחסו בטעות אף לגאונים אחרים.⁷ וכשנכנסתי לעובי הקורה התברר שכך קרה אף במקרה הנידון – מאן זהו שיער על פי דמיון צורני חלקי בין היצירה ובין חיבורים של רשב"ח שהכיר או ששמע עליהם, ואולי בייחוד מן השימוש במונח "שערים", שזה אחד מחיבוריו.⁸

⁴ מלבד המובאות בכתבי הראשונים באירופה החיבור נזכר כנראה פעם אחת ויחידה במזרח, ראו הערה 27 להלן.

⁵ "שערי שחיטה וטריפות לרב שמואל בן חפני גאון", קרית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 962-966. הזיהוי משכנע אף שעמנואל לא התייחס לשני מקומות שבהם המובא על ידי הראב"ה שונה מן המצוי בחיבור, אם כי מסתבר שבשניהם ההבדל נובע מתקלות טקסטואליות. ראו הילדסהיימר (בהערה הבאה), עמ' יט והערה 25; עמ' כח והערה 122.

⁶ ראו: נ"צ הילדסהיימר, "שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון", מוריה, שנה טו, ז-י, עמ' יז-לא; סקליר (הערה 1 לעיל); ש"ז הבלין וי' יודלוביץ (עורכים), תורתן של גאונים, ד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 303-322; זייני (הערה 3 לעיל), לאורך הספר. בעקבות פרסום הטקסט על ידי הילדסהיימר התברר שלעיתים ראשונים אלה מביאים דברים בשם רשב"ח או גאון סתם ומקורם בחיבור זה. לדוגמות ראו: ראב"ן, סימנים ריג, רלב בשם "גאון"; אור זרוע, א, סימנים שסז, שפז בשם רשב"ח.

⁷ ראו י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 219-221, 223 והערה 28, 242-243 והערה 22; י' ברודי (מהדיר), תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון³, ירושלים תשע"ח, עמ' 54-55; ועמ' 46-50 במהדורת שטמפפר של כתאב אלהאי (הערה 9 להלן). רבות מן הטעויות בייחוס נעשו בתום לב ואחרות בכוננת זדון, על ידי מחברים מאוחרים יותר שביקשו להיתלות באילן גדול, בייחוד בענייני קבלה. ראו לדוגמה: צ' גרונר, רשימת תשובות רב האיי גאון (=עלי ספר יג, תשמ"ו), עמ' 119-120; נ' דנציג, "תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ו'שו"ת מן השמים", תרביץ נת, א (תשמ"ט), עמ' 21-48.

⁸ לשימוש במונח זה על ידי מחברים שכתבו עברית בנוגע לחיבורי רשב"ח ראו אברמסון (הערה 2 לעיל), עמ' 139-140; ציון על ידי עמנואל (הערה 5 לעיל), עמ' 962, הערה 1. ונראה שמאותה סיבה היה מי שייחס "שערים" אלו לרב האיי גאון, שגם חיבורים שלו כגון ספר המקח והממכר כונו "שערים"; ראו: זייני (הערה 3 לעיל), עמ' 302 ושם עמ' 367-368 בהשוואה לראב"ה, סימן אלף פט ('אם ניטל השלפוחית שהמי רגלים מונחים בו בין בזכר בין בנקבה טריפה. וכן פסק בשערים ובפיסקי ר"ח ובאלפסי").

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון

מספר שיקולים מובילים למסקנה שהחיבור האנונימי אינו פרי יצירתו של רשב"ח (ואף לא של גאון בבלי אחר). אפתח בעניין הסידור והמבנה: חלוקת החיבור ליחידות משנה המכונות שערים, אופנים וחלקים אומנם מזכירה את דרכו של רשב"ח בהבניית חיבוריו;⁹ אולם עיון מדוקדק יותר מגלה שהדמיון ביניהן קלוש וההבדלים ביניהן כבדי משקל.¹⁰ שיטת החלוקה הנוהגת דרך קבע בחיבורי הידועים של רשב"ח היא כזאת: החיבור כולו, מראשו ועד סופו, מחולק לפרקים ממוספרים מתוך שאיפה לכסות תחום הלכתי מסוים באופן שיטתי ו"מדעי". יתרה מזו, החלוקה לפרקים מובלטת ב"תוכן עניינים" המוצג בסיום ההקדמה לכל חיבור. כך, לדוגמה, חיבורו על ספר השותפות כלל 20 פרקים, חיבורו על מצוות ציצית – 10 פרקים וספרו על דיני גירושין – 55 פרקים.¹¹ אף שערי ברכות, ששרד בעברית בלבד, בנוי לפי מתכונת זו, בתוספת סיום הפונה ישירות לנמעני החיבור.¹² לעיתים יש חלוקה נוספת ליחידות קטנות בתוך הפרקים המרכיבים את החיבור, ואף היחידות הללו ממוספרות. בחיבור האנונימי "שערי שחיטה", לעומת זאת, אי אפשר למצוא ארגון כולל של היצירה; חלקים מסוימים משקפים ניסיון להציג – בכל אחד כשלעצמו אך ללא קשר בין החטיבות השונות – מבנה וסידור הדומים לאלו הנהוגים בין היתר בחיבורי רשב"ח, ואילו חלקים אחרים מותירים רושם של גיבוב הלכות שונות ללא עיקרון מארגן הנראה לעין. כדי להמחיש את הדברים אציג את השלד הבא:¹³

כת' והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה...

⁹ אותה שיטה נהגת בחיבורי רב האי גאון ובמקצת חיבורי רב סעדיה גאון, שכנראה פיתח אותה במרוצת השנים. ראו ברודי, ציון (הערה 7 לעיל), עמ' 257-261; י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 508-509. היא אומצה אף על ידי מחברים אחרים כגון ר' דוד בן הגר, בחיבורו כתאב אלחאוי (הספר הכולל); ראו י"צ שטמפפר, הספר הכולל (כתאב אלחאוי) לר' דוד בן סעדיה אלגר מראשוני תקופת הראשונים בספרד, ירושלים תשפ"ד.

¹⁰ זאת בניגוד לדברי עמנואל (לעיל הערה 5), עמ' 963 שקיבל את הייחוס לרשב"ח, בין היתר על סמך הטענה כי "חלוקתו של החיבור לשערים, אופנים וחלקים אופיינית לדרכו של רשב"ח בחיבוריו".

¹¹ לדוגמות הללו ולדוגמות נוספות עיינו בהערות של סקליר (הערה 1 לעיל), עמ' 19-22; לניתוח מפורט של מבנה חיבורו של רשב"ח על דיני גירושין ראו שטמפפר (הערה 1 לעיל), עמ' 12-15.

¹² לזין (הערה 2 לעיל), עמ' 76-77. אולם במקרה זה לא שרדה רשימת הפרקים שיש להניח שנמצאה בסוף ההקדמה, ראו: אברמסון (שם), עמ' 144. לזין (שם), עמ' 65) ואברמסון (שם), עמ' 140-141) שיערו שהיקף זה אינו אלא חלק אחד מן החיבור המקורי של רשב"ח אבל טיעוניהם אינם משכנעים לדעתי. לעניין נכונותו של רשב"ח לכתוב חיבורים לפי הזמנה ראו ש' אסף, "מכתבים מגאוני בבלי", תרביץ יא (ת"ש), עמ' 152.

¹³ השמטתי את הפתיחה בפרוזה מחורזת ואת הקולופון, שהם כנראה דברי המעתיק.

ירחמיאל ברודי

ואע"פ דשחיטת נוכרי פסולה יש לנו אחר כיוצא בו... ועוד יש אחרים ששחיטתן פסולה...

ואפי' בר ישראל מעולה... אם אינו בקי בהילכות שחיטה אסור לאכול משחיטתו... ואילו הן הילכות שחיטה שהייה דרסה חלדה הגרמה ועיקור והם חמשה שערים שער ראשון על השהייה שער שני על הדרסה. נפרש בשער זה שלשה פנים לעניין דרסה... שער שלישי על החלדה... אופן על העיכוב... אופן על החולדה (!)... שער רביעי על הגרמה. הגרמה מלשון ועצמותיהם יגרם... ומתחלקין לשלשה חלקים...

שער חמשי על העיקור...

ואחרי אשר פירשנו את כל אלה נשוב לפרש עוד דברים אשר המה כשירים ופסולים בשחיטה ומתירים ואסורים בשחיטה. תחילתו נבאר מה שפרשו לנו אבותינו במשנה שנינו השוחט בלילה וכן הסומא... ואחרי זאת נבאר אם שחט מבני (טמוני) [עמינו] בהמה או חייה או עוף והלך לו ואין אנו מכירין אותו... ועוד נבאר אם שחט חרש או שוטה או קטן... ואחרי זאת נבאר אם נתכוון אדם לחתוך דבר אחר הלכה הסכין ושחט... ואחרי זאת נבאר אמי (!) שיש גדיים או טליים או אוזות ואבד אחד מהם וחזר ונמצא... ואחרי זאת נבאר השוחט על כוונה אחרת ואינו שוחט לשם אכילה והמה ג' חלקים...

ואחרי אשר ביארנו אלה נבאר חלקים אחרים: החלק הראשון... משומד אוכל נבילות... חלק השני שחט סימן אחד גוי סימן אחד ישראל... חלק השלישי אם התחיל גוי בשחיטה ושחט במשהו... החלק הרביעי טמא שנגע במת... החלק החמישי השוחט בשבת וביום הכפורים...

ואחרי אשר בארנו את אלה נבאר כושר שחיטת הסימנין ופסולתן... [כאן באה חטיבה המסבירה ששחיטת בהמה מצריכה שני סימנים ושחיטת עוף מצריכה סימן אחד, המציינת שחיה כבהמה לעניין זה, ולאחר מכן מביאה ארבעה הבדלים בהלכה בין בהמה ובין חיה]

ולמדנו רבות' שאם שחט בבהמה או בחייה הוושט כולו או רובו... ומפרש בתלמוד ירושלמי במסכת עירובי' בפרק ראשון...

ואחרי אשר ביארנו את כל אלה נבאר מש' פסול של סכין. תחילה ביארנו נבאר השוחט בסכין שנטמאה בטומאה הבא מן המת... ושנית נבאר השוחט בסכין של גוים... ושלישית נבאר השוחט צריך לבדוק הסכין... והרביעית נבאר שכל טבח שלא בדק סכין... וחמישית נבאר השוחט בסכין ושכח ולא בדק... והשישית נבאר שאם בדק את הסכין קודם שחיטה...

אלה פסילותיה ת"ר סכין שיש בה (פגימה) [פגימות]... ועוד, סכין ששחט בה צריך להיות ארכו כמידת צואר הבהמה...

עוד יש לנו לבאר עניינים אחרים מעסקי הכלי של שחיטה בין מכח אדם בין מכח אחר בין בסכין בין בדבר אחר בין בתלוש בין במחובר. חלק הראשון שנינו ברייתא השוחט במחובר לקרקע... החלק השני נבאר בו שגם דבר אחר יש מחובר... והחלק הג' שאין שוחטין בקרומית של קנה...

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון

ואחרי שחקקנו ביאור השחיטה וכישר ופסול שלה, נשוב לבאר למה חייבו חכמי' בבהמה שני סימנין או אחד ורובו של אחד... ויש לנו אמיתות הדבר לברך צורינו קודם שחיטה ולברך אש' קד' במ' וצ' על השחיטה ואחר כך שוחט ואחר ששוחט בודק בסימנין ולאחר שבודק בסמנין בודק ביח' טריפו' שאמרו למשה בסיני.

החטיבה היחידה המשתמשת במונח "שערים" – והיא גם החטיבה הדומה ביותר מבחינת המבנה לחיבוריו של רשב"ח – מאורגנת בעיקרו של דבר בעקבות המאמר התלמודי המפורסם שמונה חמש הלכות שחיטה: שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה ועיקור. חטיבה זו תופסת קרוב למחצית מן החיבור כולו; לאחריה אנו מוצאים מספר חטיבות שיש בכל אחת מהן חלוקה לסעיפים ממוספרים, ליד הלכות החסרות כל ארגון פנימי ('תחילתו נבאר... ואחרי זאת נבאר... עוד נבאר... ואחרי זאת נבאר... ואחרי זאת נבאר...'). ברי לי שרשב"ח, שחיבוריו מצטיינים בחלוקה מוקפדת, לא היה מוציא מתחת ידו חיבור שמבנהו לקוי כל כך.

וכשאנו מעיינים היטב באותה חטיבה המאורגנת סביב חמש הלכות השחיטה מצפה לנו הפתעה המרחיקה עוד יותר את האפשרות לייחס חיבור זה לרשב"ח: חטיבה זו (ואף חלק מהמשכה) היא למעשה עיבוד, ותרגום לעברית, של הרצף המקביל בספר הלכות גדולות!¹⁴ אופי העיבוד משתנה ממקום למקום, כמו שאדגים להלן, אבל הדמיון המובהק ברצף הדיון עולה בבירור מן הטבלה שלהלן. מספרי העמודים ב"שערים" צוינו על פי מהדורת נ"צ הילדסהיימר שהוזכרה לעיל ומספרי העמודים והשורות בהלכות גדולות על פי הכרך השלישי במהדורת אביו, עזריאל הילדסהיימר:¹⁵

שערים	הלכות גדולות
-------	--------------

¹⁴ דווקא הלכות גדולות ולא הלכות פסוקות – בחטיבה זו כמו בשאר חלקי החיבור נשען הלכות גדולות במידה רבה על הלכות פסוקות שקדם לו, אבל באותם מקומות שבהם נפרדו דרכיהם של שני החיבורים ברור ש"שערי שחיטה" עוקב אחרי הלכות גדולות.

¹⁵ ע' הילדסהיימר (מהדיר), ספר הלכות גדולות יוצא לאור על פי כתבי יד בצרוף הערות ומבוא, ג, ירושלים תשמ"ז.

ירחמיאל ברודי

<p>עמ' 109 שר' 65 – עמ' 110 שר' 71 עמ' 110 שר' 72-77 (ע"ש) הש' עמ' 110 שר' 77 – עמ' 11 שר' 89 הש' עמ' 111 עמ' 111 שר' 1 – עמ' 112 שר' 3 עמ' 112 שורות 3-4 עמ' 112 שר' 7-11 שונה למדי מעמ' 113-116 עמ' 116 שר' 41 – עמ' 117 שר' 50 עמ' 117 שורות 51-54 עמ' 117 שורה 55 – עמ' 118 שורה 62 הש' עמ' 117 שורות 62-68 הש' עמ' 119 הש' עמ' 119 שורה 94 – עמ' 120 שורה 96 ----- הש' עמ' 120 שורות 97-104</p>	<p>עמ' יט וכן שנינו במשנה – ואסור לאכול ממנה סוף עמ' יט עמ' כ, פסקה ראשונה תחילת פסקה שנייה (כולל הסבר לשוני) וזה תקנתו... אופן על העיכוב עמ' כ-כא, אופן על החולדה עמ' כא-כב, עניין הגרמה עמ' כב, פסקה שנייה עמ' כב, פסקה שלישית סוף עמ' כב – עמ' כג "להקיף והיא פסולה" עמ' כג שורה 8 עמ' כג שורה 9 – עמ' כד "והתירו לו" סוף עמ' כד [רוב עמוד כה: השוחט לצורך הדם או לגוי, משומד ששחט] סוף עמ' כה – תחילת עמ' כו</p>
--	---

במקומות מסוימים החיבור האנונימי מקביל ממש להלכות גדולות, לעתים לצד הרחבה מסוימת, כגון בדוגמות האלה:

<p>ה"ג, עמ' 111 שורה 1 – עמ' 112 שורה 11</p>	<p>שערים, מאמצע עמ' כ עד תחילת עמ' כא</p> <p>וזה תקנתו: יטה הסכין לצד אחר ויוציאנה לרחבה בנחת בלט מאד ואל יגביה ידו מן צואר הבהמה שמא ישהא, ויבדוק הסימנין שמא נפסקו, ואם מצאן פסוקין טריפה, ואם לא מצאן פסוקין יחזור הסכין במהרה על מקום וישחוט מלמעלה למטה ויחזור ויבדוק עוד בסמינין אם יש קרע או פגם בסמינין במקום אחר שלא במקום שחיטה פסולה ואם לא כשיר'.</p> <p>אופן על העיכוב. בהמה שבלעה תפוח או פרי קשה או גרעינין של אפרסקין או עפיץ או כותבת של תמרה או אגוז ונתעכב</p>
<p>ואי משתכחא קשיתא או צינרתא לידחייה בפומא דסכינא לעילא או לתחתא ולישחיט.</p>	

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון

	<p>בושט ואין יורד לא למעלה ולא למטה, זה תקנתו: ידחהו בעת שחיטתו בפה הסכין למעלה או למטה ויגמור שחיטתו, ואחרי זאת יבדוק בסימנין אם יש בו פגם או קרע נבילה ואם לא כשיר'.</p>
<p>והיכא דאיתחלידה סכינא תותי סימנין לא מיבעיא היכא דקא פסיק מלמטה למעלה דשחיטה פסולה אלא אפילו מלמעלה למטה דכדרך שחיטה קא עביד שחיטתו פסולה. וכי מאחר דכדרך שחיטה קא עביד אמאי שחיטתו פסולה? דכי אגמריה רחמנא למשה בסיני הלכות שחיטה הכי אגמריה ובעינן כאשר צויתך וליכא.</p>	<p>אופן על החולדה. בעת אשר החליד הסכין תחת הסימנין, אין צריך לומר אם פסק הסימנין מלמטה למעלה כי בודאי הוא הואיל ואין ישראל שוחטין בו, אלא אפי' החליד הסכין בין סימן [לסימן] וחתיך מלמעלה למטה שהוא דרך שחיט', ודאי זו היא חלדה ושחיטתו פסולה. ויש לומר: וכי מאחר ששחט מלמעלה למטה כדרך שחיטה למה נחוש לחלדה, אנו משיבין להם תשובה כי משלמדו ה'ק'ב'ה' למשה הילכות שחיטה כהוגן לימדו שנ' כאשר צויתך כאותו כאשר צויתך, ואם שהה או דרס או החליד או הגרים או עיקור ויצא מתורת זבחת ובעינן כאשר צויתך וליכא.</p>

ומנגד, יש מקומות שבהם החיבור האנונימי מקצר או אף משמיט קטעים קצרים.¹⁶ במקום אחד נראה שחיבור זה חולק במפורש על הלכות גדולות, כדלהלן. בהלכות גדולות (עמ' 111, שורות 87-89) נפלה סכין ושחטה אף על פי ששחטה כדרכה פסולה שנ' זבחת ואכלת מה שאתה זובח אתה אוכל, טעמא דנפלה הא הפילה כשרה ואף על גב דלא קא מכוון'. ואילו ב"שערים" עמ' כ נאמר:

האופן השלישי. כגון שזרק סכין לנעצה בכותל ולא חישוב בליבו לשחוט והייתה הבהמה שוכבת אצל הכותל ובתוך זריקתו הלכה סכין ושחטה, א'פ'ע'פ' ששחטה כדרכה אינו זו שחיטה כי אם דרסה, שכן מפורש בתלמ' נפלה סכין מידו ושחטה וזרק סכין לנעצה בכותל א'ע'פ' ששחטה כהוגן שחיטתו פסולה שנ' זבחת ואכלת מה שאתה זובח אתה אוכל, טעמ' דנפלה סכין מידו הא הפילה הוא (פסולה) שחיטה

¹⁶ כך, לדוגמה, החלק בעמ' כ בתחילת השער השלישי, המקביל להלכות גדולות, עמ' 111, שורות 90-95 משמיט כמה פרטים, ובהמשך אותו עמוד החיבור מדלג על הסיפור על שחיטה באמצעות חיצים המובא בהלכות גדולות, עמ' 112, שורות 5-7.

ירחמיאל ברודי

כשירה, ולא היא בין שנפלה בין היפילה הוא פסולה הואיל ולא הולך ולא הביא, שכן מצינו במשנה התיז את הראש בבת אחת שחיטתו פסולה.

אומנם בעמ' כד מובאת פסיקה הסותרת קטע זה וקובעת שאם זרק סכין לנעצה בכותל ושחטה כדרכה, השחיטה "כשי" לפי שאין אנו צריכין כוונה בשחיטה". ולכן ניתן להעלות על הדעת שהמשפט המתחיל "ולא היא" אינו חלק מן החיבור המקורי אלא הערת אחד הלומדים שחדרה לתוך הטקסט.

דוגמה מורכבת ומעניינת מאוד נסבה על פסקה מוקשית בהלכות גדולות:¹⁷

שחט סימן אחד גוי וסימן אחד ישראל טריפה שהרי נעשה בה מעשה טריפה ביד גוי. והיכא דשחט ישראל פלגא ואתא גוי וגמרה לשחיטה טריפה דהוה לה גמר שחיטה ביד גוי ואסיר. והיכא דאתחיל גוי לחודיה בשחיטה פורתא ורובה דשחיטה גמרה ישראל אסיר דקיימא לן דישנה לשחיטה מתחילה ועד סוף אבל מסייע ודאי אין בו ממש. והילכת' אינה לשחיטה אלא לבסוף. ממאי דאיכא בתמיד נימא קא סברי אחרים אינה לשחיטה אלא לבסוף וכדבא דאמ' רבא עדיין היא מחלוקת והא דרבא איתה בכל הובחים ותו טעמא אחרינא מהכא רבא אמ' פירכוס שאמרו בסוף שחיטה.

חלקה השני של הפסקה עמום כשלעצמו¹⁸ ועל פניו הוא סותר במפורש את חלקה הראשון: "וישנה לשחיטה מתחילה ועד סוף... והילכת' אינה לשחיטה אלא לבסוף". משום כך כתב ראבי"ה לפני שציטט את כל הקטע כך:¹⁹ "ובהלכות גדולות נמי פסק והילכתא אינה לשחיטה אלא לבסוף כדאמרינן בתמיד נשחט ובפ"ב דזבחים, ותו דאמר רבא פירכוס שאמרו בסוף שחיטה, ומסייע אין בו ממש. ובמקצת כתוב שם לעיל מיניה בשיבוש, כי כך כתוב שם..." לדעתי אכן יש כאן סתירה פנימית, הנובעת מהוספת רובד שני החלוק על הרובד הראשון – או על ידי רב שמעון קיירא מחבר ההלכות הגדולות, או – כפי שמסתבר יותר – על ידי אחד

¹⁷ עמ' 120, שורות 97-104.

¹⁸ הוא כולל הפניות מקוצרות לסוגיות התלמוד בפסחים סג ע"א, זבחים ל ע"א וחולין לח ע"א. ההסתמכות על שני המקומות האחרונים מובנת, ואילו הרלוונטיות של המקור הראשון ברורה פחות: הסוגיה שם מסתיימת בפירושו של אביי למחלוקת התנאים ולפיו שני התנאים סבורים שישנה לשחיטה מתחילה ועד סוף. מי שהפנה לסוגיה זו חשב כנראה שאף לפיה ברור שיש לפסוק כרבא לפי הכלל הידוע שהלכה כמותו במחלוקות בינו ובין אביי, אף שדבריו הובאו בעקיפין בלבד בשלב קודם במהלך הסוגיה.

¹⁹ סימן אלף פב, עמ' כה.

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון

המשתמשים בספר שהערתו חזרה לטקסט בתקופה קדומה.²⁰ אולם מחבר ה"שערים" ניסה ככל הנראה לפתור את הסתירה בדרך של אוקימתא (עמ' כה-כו):

חלק השלישי. אם התחיל גוי בשחיטה ושחט במשהו אפי' כחוט ובא ישראל וגמר רובה של שחיטה זו נבילה לפי שאנו מצווים שתהא שחיטה מתחילה ועד סוף ביד ישראל דקיימא לן ישנה לשחיטה מתחילה ועד סוף, וכל דסייע הגוי מותר, בזמן שישראל לבדו, מסייע הגוי את ישראל לאחוזו בכריעי הבהמה או לעוקרה או להרביץ מותר, אבל אם אחז הגוי בסימנין וישראל שוחט או אם יתחיל הגוי בשחיטה ואפי' לא חתך הגוי כי אם עור לבדו ובא ישראל וגמר השחיטה הרי זו נבילה.

החלק הרביעי. טמא שנגע במת או בשרץ ושחט ולא כיבס בגדיו ולא טבל גם זו שחיטה טמאה, ואם התחיל בשחיטה ונזכר שהוא טמא ובא חבירו וגמר השחיטה בלא שהייה שחיטתו כשיר', דקיימא לן הילכתא כי הא גוונא אינה לשחיטה אלא לבסוף וכדרבא דאמר רבא עדיין היא מחלקת כמו שמפורש בפרק כל הזבחים, ונוכל עוד לפרש מזאת שאמרו רבא פירכוס שאמר בסוף השחיטה. והילכתא ישנה לשחיטה מתחילה ועד סוף כשהתחיל גוי וגמר ישראל דבעינן שחיטה כשיר' מתחילה ועד סוף וליכא, והילכתא אינה שחיט' אלא לבסוף כשהתחיל ישראל שאינו בקי לשחוט ובא חבירו הראוי וגמר לשחיטה דקיימא לן הילכתא כרבא דאמר פירכוס שאמר בסוף השחיטה הנ' מילי בחולין ובזמן הזה אבל במקדשין לא.

מלבד התלות בהלכות גדולות, יש ב"שערים" מספר תכנים שאינם מתאימים לחיבור של רשב"ת, ואציין שלושה מהם.²¹ הדוגמה הבולטת היא פסקה תמוהה מאוד מצד תוכנה ההלכתית:²² "ויש אחרים שאפי' הם גדולים שחיטתן פסולה והם העבד והאיש והסריס והאבל וזקן שעברו עליו שמונים שנה וכן השכור הואיל תפילתו תועבה שחיטתו נמי פסולה." לחומרות הללו (המתאימות למגמה המחמירה הכוללת של החיבור²³) אין כל סימוכין במקורות חז"ל. יתרה מזו, הקביעה ששחיטת אישה פסולה סותרת משנה מפורשת, זבחים ג, א "שהשחיטה כשרה בזרים ובנשים ובעבדים ובטמאים ואפילו בקדשי קדשים ובלבד שלא יהיו

²⁰ אומנם יש לציין שהטקסט שלפנינו מצוי (בשניונים קטנים) בכל עדי הנוסח הידועים למקום זה בהלכות גדולות, ויהיה צורך להניח שההוספה נקלטה כבר באביהם המשותף של כל העדים הללו. לדוגמות של הערות קוראים כאלו ראו: לוי (הערה 2 לעיל), עמ' 72 והערה יט; הילדסהיימר (הערה 15 לעיל), עמ' 128 והערה 74.

²¹ אפשר להוסיף את ההפניות המפורשות למקורות חז"ל (ובכלל זה "תלמוד ירושלמי"), ראו בייחוד בעמ' כו, אלא שבעניין זה יכול בעל הדין לטעון שנוספו על ידי מעתיקים.

²² הילדסהיימר (הערה 6 לעיל), סוף עמ' יח.

²³ ראו לדוגמה הילדסהיימר (הערה 15 לעיל), עמ' 114-115, הערה 37; שם, עמ' 127-128 והערה 74.

טמאים נוגעין בבשר". אין פלא אפוא שהראבי"ה, שציטט פסקה זו, כתב עליה "ולאו דסמכא נינהו, הני מילי לפי דעתיה."²⁴ מסתבר שהמחבר לקח הלכות אלו ממקור בלתי צפוי – הלכות אלדד הדני.²⁵ בספר המרדכי מובא הקטע הזה בשם רבנו ברוך:²⁶ "כתוב בהלכות שחיטה שהביא רבי אלדד בן מחלי הבא מעשרת השבטים... ואם שכור פגול... אבל אסור לשחוט בימי אבלו (ואסור השחיטה) [והשחיטה אסורה] מיד אשה מיד סריס מיד זקן לאחר שעברו עליו פ' שנה..."

בשתי הדוגמות הבאות מתברר שהחיבור האנונימי העתיק מתשובותיהם של שני גאונים בני המאה הט' לספירה. תוכן הדברים אינו מתמיה כשלעצמו אבל העתקה כזאת מדברי גאונים קודמים אינה מתאימה לדרכי הכתיבה של רשב"ח בפרט ושל גאוני בבל בכלל. מעבר לכך, ההקבלה המילולית בעברית דווקא מלמדת קרוב לוודאי שאין זה חיבור שתורגם מערבית (דוגמת חיבורי ההלכה המונוגרפיים של רשב"ח) אלא חיבור שנכתב מלכתחילה בעברית.²⁷

²⁴ סימן אלף פב, עמ' כד. פסיקות אלו נדחו אף על ידי חכם איטלקי, ראו הילדסהיימר (הערה 6 לעיל), הערה 19. ראבי"ה מתח ביקורת קשה על דברי החיבור במקומות נוספים, ראו הילדסהיימר הנ"ל, הערות 52, 54, 69, 86, 124.

²⁵ אלדד הסתובב בקהילות יהודיות שונות במאה הט' והציג את עצמו כמי שהגיע מממלכה יהודית באפריקה שייסדו גולים מעשרת השבטים. הוא הביא איתו ספר על דיני שחיטה שלטענתו ייצג את המסורת ההלכתית שנשמרה בממלכה זו, השונה בכמה וכמה עניינים מן ההלכה הרבנית המקובלת, ודבריו עוררו עניין רב אצל בני זמנו, ובמידה פחותה אף בדורות הבאים. ראו: א' עפשטיין, אלדד הדני: סיפוריו והלכותיו במהדורות שונות על פי כתבי-יד ודפוסים עתיקים עם מבוא והערות בצרוף מאמר על הפלשים, פרעסבורג תרנ"א; M. Schloessinger, *The Ritual of Eldad ha-Dani Reconstructed and Ed. from Manuscripts and a Genizah Fragment with Notes, an Introduction and an Appendix on the Eldad Legends*, Leipzig and New York 1908

²⁶ רמז תקצא, זייני (הערה 3 לעיל), עמ' 8; ראו גם: מרדכי בן הלל, ספר מרדכי השלם על מסכתות הש"ס (עורך אחראי י' פרבשטיין), ירושלים תשפ"א, ד, עמ' שנא, הערה ב; הילדסהיימר (הערה 15 לעיל), עמ' 104, הערה 2.

עם זאת יש לציין שאלדד פסל מקרים נוספים שהמחבר שלנו לא הביא, כנראה מכיוון שסבר שאינם מתקבלים על הדעת, כגון "ואם ישחוט בלא ברכה פגול הוא ואם ישחוט ערום פגול... ואם לא הורחץ משכבת זרע ושכח ושחט פגול".

²⁷ רמז נוסף לכך ששפתו המקורית של החיבור הייתה עברית ניתן למצוא במקום היחיד שבו הוא נרשם (ככל הנראה) ברשימת ספרים שנמצאה בגניזות קהיר; רישום זה בעברית שלא כדרך המקובלת (אף ברשימה הנידונה) לציין את שמות חיבוריו בערבית-יהודית, השפה שבה נכתבו. ראו נ' אלוני (בעריכת מ' פרנקל וח' בן-שמאי ובהשתתפות מ' סוקולוב), הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"ו, עמ' 374, שורה 20 ברשימה: "הילכת [ש]חיט[ה] לרבינו שמואל [בן חפני ז"ל]". רשימה זו נערכה על ידי רב יוסף ראש הסדר (מצרים, מאות י"ב-י"ג), עיינו שם. לאור זמנו המאוחר של רישום זה, בהנחה שהכוונה אכן לאותו חיבור, אין בו כדי

האומנם שערי שחיטה של רב שמואל בן חפני גאון

בעמ' כא בחיבור מצאנו 'ופיר' שיפוי כובע: יש למעלה מטבעת הגדולה כיסוי אחד והוא מונח על טבעת הגדולה ככובע, ואינו בשר ממש אלא כעין סחוס <פי' סחוס מתרגמין בדל אוזן סחוס אודנא> והוא לבן ובו מיעוט בשר כשיעור חיטה מצד זה וכן מצד זה וקורין אותו בלשון ארמי חיטי והם בתחילת שיפוי כובע של טבעת הגדולה וסופו סמוך למטה". לכך יש להשוות את תשובת רב שר שלום גאון:²⁸ "וישיפוי כובע יש למעלה מטבעת גדולה ככסוי אחד שמונח על פי טבעת גדולה ודומה לכובע של ערבים ואינו בשר ודומה לסחוסין ולבן הוא... ואותו שיפוי כובע שלו דבוק בטבעת גדולה ויש לו מעט בשר מצד זה ומצד זה, שמו חיטין בלשון ארמית, ודבוקין אותן חיטין לאותו כובע, תחילתן למעלה משיפוי וסופן בסוף שיפוי סמוך לטבעת גדולה". נראה ברור שהמחבר האנונימי השתמש בתשובה זו, דילג על חלק מן התיאור, והוסיף (הוא או אחד המעתיקים) את המאמר המוסגר, המפרש את המילה סחוס, שהקפתי בסוגריים מזוים.

ובעמ' כב נאמר: "השוחט בשנים או בשלשה מקומות, בין בזה אחר זה בין בבת אחת, בין באונס בין ברצון, גם זו הגרמה ושחיטתו פסולה". בדברים אלו יש הזכר ברור מלשונה של תשובת רב עמרם גאון:²⁹ "דהשוחט בב' או בג' מקומות בין בזה אחר זה בין בבת אחת בין באונס ובין ברצון שחיטתו פסולה"; המחבר האנונימי הוסיף את המילים "גם זו הגרמה" בהתאם לדרך שבה שיבץ הלכה זו בחיבורו.

סיכומו של דבר: מצד אחד יש למחוק את "שערי שחיטה" מרשימת חיבוריו של רב שמואל בן חפני גאון. ומצד שני התגלה חיבור אנונימי קדום ומעניין כשלעצמו, שראוי למחקר מקיף ומפורט יותר ממה שנעשה במאמר זה. אוסיף רק ש"שערי שחיטה" היה קרוב לוודאי חלק מחיבור רחב יותר שיוחס לרשב"ח וכלל אף דיני טרפות ואולי אף דיני ניקור, אלא שמקצת המעתיקים בחרו להעתיק ממנו חלקים מסוימים בלבד.³⁰ לדעת שמחה עמנואל, ניתן לאתר אף את החלק מחיבור זה שעסק בדיני טרפות בתוך ספר האסופות. אולם, כפי שעולה

להוכיח שמקורו של הייחוס השגוי לרשב"ח היה במזרה: ייתכן שמקורו באירופה והוא התגלגל למצרים עד זמנו של רב יוסף.

²⁸ י' מילר (מהדיר), הלכות פסוקות מן הגאונים, קרקאו תרנ"ג, סימן כו; ר"ש וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים תשל"ז, סימן עג.

²⁹ התשובה מובאת על ידי ראב"ן, חולין, סימן רטו, ובעקבותיו בראב"י, סימן אלף פו. מחברים אלו ייחסו בטעות את התשובה לרב שרירא ורב האי, כנראה מכיוון שהשואלים שפנו אליהם (תשובות גאונים הרכבי, סימן שעו) ציטטו את תחילתה, ואילו דעתם של רב שרירא ורב האי הפוכה מזו של רב עמרם, עיינו שם. בעלותו של רב עמרם על תשובה זו מסתברת על פי הדברים המובאים בשמו בפירוש קדמון אנונימי (מובא אצל זייני [הערה 3 לעיל], עמ' 161) ובכתבי ר' ישעיה די טראני: פסקי רי"ד, חולין, מהדורה בתרא, דף ל ע"ב = ספר המכריע, סימן ד.

³⁰ כדעת אברמסון (הערה 2 לעיל), עמ' 139 ועמנואל (הערה 5 לעיל), עמ' 965. נראה לי שאף הניסוחים בפתיחת שערי שחיטה ובסיומו רומזים לכך, ראו הילדסהיימר (הערה 6 לעיל), עמ' יח, לא.

ירחמיאל ברודי

מדבריו, המרחק בין ספר האסופות ובין החיבור המקורי בחטיבה זו גדול הרבה יותר מאשר בחלק מן החיבור המוקדש לדיני שחיטה, ולפי מיטב ידיעתי טרם זוהה מקור בכתב יד או בדפוס שאפשר לטעון שהוא מייצג את "שערי טרפות של רב שמואל בן חפני" בצורה מהימנה.³¹ אי לכך אין אפשרות לנתח חלק זה מן החיבור כמו שעשיתי בנוגע לחלק העוסק בדיני שחיטה ולשלול או לאושש את ייחוסו לרשב"ח, אולם הדעת נוטה שאף "שערי טריפות", כמו "שערי שחיטה", יוחסו לו בטעות.³²

³¹ ראו עמנואל (הערה 5 לעיל), עמ' 965 והערות 19-20. לדעתו, "לא יקשה להכיר שאף הלכות טריפות שבספר אסופות (עמ' מט-פד) אינם אלא שערי טריפות של רשב"ח" מכיוון ש"כמה וכמה מצוטטויהם של הראשונים משערי טריפות לרשב"ח מצויים כלשונם בספר האסופות, ואת חסרונם של השאר יש לתלות בעיבודו ובהשמטותיו של בעל חיבור זה. אף החכמים והספרים המאוחרים הנזכרים בהלכות טריפות שבספר האסופות נוספו על-ידי מחברו, בדרך שראינו שהוסיף בשערי שחיטה של רשב"ח".

³² ניתן לסייע להשערה שאופיים של שערי טריפות היה כאופי שערי שחיטה מן הקרבה בין ספר הלכות גדולות ובין אותם "שערים" המשתקפת במובאות הראשונים מחיבור זה. דוגמה מאלפת מצויה בדברי ראב"ן, סימן רלד, המצטט בשם "שערי הגאון" תרגום עברי של דברי הלכות גדולות (הילדסהיימר [הערה 15 לעיל], עמ' 140). כמו כן הראב"ה בסמן אלף פט מייחס מספר הלכות הן ל"שערים" הן להלכות גדולות; השווה הילדסהיימר (כנ"ל), עמ' 141, הערה 16 ועמ' 142, הערה 22.